

ПЕРЕКЛАДИ

О. І. Божко

ДАВНЬОВІРМЕНСЬКА “КАМ’ЯНЕЦЬКА ХРОНІКА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРОСУВАННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XV–XVII ст.

Створені в Україні іншомовні писемні пам’ятки – важливе джерело для вивчення не лише історії українських земель, що входили в різний час до тих чи тих державних утворень, а й взаємовідносин їх з ближніми та дальніми сусідами. У цьому відношенні особливий інтерес становить понад сторічна діяльність плеяди вірменських літописців м. Кам’янця (нині м. Кам’янець-Подільський Хмельницької області), а також акти місцевого вірменського суду XVI ст., які дійшли до нас. Написані давньовірменською, середньовірменською і вірмено-кипчацькою мовами, а пізніше – латинською і польською, ці матеріали допомагають нам скласти уявлення як про самі вірменські осередки, що існували в різних українських містах ще з XII ст., так і про події, що мали тоді місце.

Однією з найцікавіших серед створених в Україні вірменських пам’яток вважається писана давньовірменською і вірмено-кипчацькою мовами “Кам’янецька хроніка”. Такий білінгвізм, який властивий також документам кам’янецького вірменського суду, – характерна особливість вірмен Поділля та Галичини XVI–XVII ст., що пов’язано з їхнім тривалим перебуванням у Золотій Орді та в Кримському ханстві, перед тим як вони з’явилися на українських землях [Дашкевич 2012, 283].

Літопис, оригінальний текст якого зберігається у двох списках: короткий – у Національній бібліотеці в Парижі, а повніший – у рукописному відділі Бібліотеки мхітаристів у Венеції, – дійшов до нас завдяки старанням ученого ченця, поета, філолога й історика Гевонда Алішана (1820–1901), який оприлюднив його у збірнику історичних документів “Кам’янець” [Kamenic... 1896]. Він являє собою викладені в хронологічній послідовності, часом розлогі, а часом всього лише в кілька скупих рядків описи більш-менш помітних подій на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, а також у Волощині та в Молдавії, на білоруських землях, у Московії, Туреччині в XIV–XVII ст., з безліччю реальних постатей – від королів, султанів, гетьманів і князів до простих городян. Деякі записи пов’язані між собою послідовністю описуваних подій і участю в них одних і тих самих історичних осіб. Інші мають характер коротких повідомлень або констатації того чи іншого факту.

Чимало з них висвітлюють взаємовідносини Речі Посполитої, до складу якої входили українські землі, з її південними сусідами, спочатку Молдавським та Волоським князівствами, а після підкорення їх турками, – з Османською імперією. Чисельність літописних записів, які так чи інакше стосуються цих країн і зроблені очевидцем описуваних подій, недвозначно свідчать про неабияке значення Кам’янця-Подільського як важливого форпосту Речі Посполитої на її південному порубіжжі. А те, що “турецький вектор” мав неабияке значення як для Речі Посполитої загалом, так і для її мешканців, особливо Кам’янця, свідчить також пильна увага літописця до, здавалося б, суто османських подій, таких як, наприклад, насильницька смерть Мустафи – старшого сина султана – за наказом його могутнього батька Сулеймана Пишного 1554 р., регулярні повідомлення щодо зміни правителів Високої Порти, не кажучи вже про захоплення турками 1526 р. столиці Угорщини Буди.

Вміщені в “Хроніці” свідчення також цікаві для дослідників тим, що відтворюють непростий перебіг польсько-молдавсько-волосько-українсько-турецьких відносин і поступової турецької експансії на українські та порубіжні з Україною землі, яка, зрештою, як ми знаємо, завершилася здобуттям 1674 р. османцями Кам’янця і перетворення Поділля на 27 років в ейялет – провінцію Османської імперії, – а також невдалими спробами гетьмана Дорошенка використати турецьку потугу в боротьбі за українську козацьку державу. Достатньо відображена також у літописі і сама хронологія турецького просування в Північному Причорномор’ї, починаючи із запису за 1475 р., коли “плем’я турецьке захопило у *франків* Кафу”. З одного боку, це повідомлення у вірменській хроніці м. Кам’янця, розташованого за сотні миль від Криму, про захоплення турками Кафи непрямо вказує на посилену увагу очільників Речі Посполитої до подій неподалік південного порубіжжя своєї держави, з другого боку – підтверджує певну недооцінку тодішньою Польщею тієї потенційної загрози, яку являли собою османці для земель, що входили до польської держави. Остерігаючись посилення литовського фактора в Північно-Чорноморському регіоні, польський король Казимир IV відмовився скористатися литовським військом для допомоги кримському ханові Менглі Гірею та генуезькій Кафі для відбиття турецької навали. Результатом цього стало поступове витіснення османцями з Криму “*франків*”, тобто генуезців, а кримський хан Менглі Гірей, визнавши над собою зверхність султана, підпорядкував свою зовнішню політику інтересам Стамбула [Крот 2004, 10]. Для нас при цьому важливо те, що, виступаючи часто провідником турецької політики в Східній Європі, Кримське ханство, на жаль, на довгі роки перетворило українські землі, що входили до Речі Посполитої, на об’єкт спустошливих нападів.

Вже наступний запис літопису повідомляє, що 1484 р. “турки захопили Кілію та Аккерман”, продовжуючи тим самим витіснити поляків з Північного Причорномор’я, де вони до того мали значний вплив. Внаслідок цього Дунайські князівства Молдавія та Волощина опинилися в центрі змагань між Османською імперією та Річчю Посполитою за вплив на ці території, а молдавські та волоські господарі, ставши васалами Туреччини, вели складну гру з Польщею, то визнаючи її зверхність, як про це повідомляє запис від 1485 р., а то небезуспішно виступаючи проти неї, розгромивши, наприклад, 1497 р. 80 тисячне військо короля Олександра, про що також оповідає нам літописець. І хоча згідно з перемир’ям 1503 р. Польща визнала належність Кілії та Аккермана до Туреччини і її сюзеренітет над Молдавією та Волощиною, проте договір “про вічний мир” був підписаний лише 1533 р. Однак, як ми довідуємося з літописних записів, цей мир не приніс спокої на власне українські землі, які розмежовували Придунайські князівства та Річ Посполиту. Надто потерпали як мешканці Кам’янця і довколишніх сіл, так, зрештою, і вся Україна від набігів татар, які, як вище зазначалося, перебували у васальній залежності від Туреччини. Достатньо сказати, що в хроніці описуються і згадуються більше десятка таких наскоків, починаючи від 1509 р. і до 1605-го, коли “протягом року татари налітали на цю країну сім разів” [Kamenic... 1896, 65], сіючи страх і пљондруючи села та міста, захоплюючи в ясир мирне населення. Наведені вірменським літописцем дані підтверджують системний і регулярний характер таких навал та їхню досить широку жахаючу географію, починаючи від Київщини [Kamenic... 1896, 17] і сягаючи Львова та Ярослава [Kamenic... 1896, 13] на заході Галичини, і не менш жахаючу масштабність. Тобто об’єктом татарських інвазій фактично ставали всі українські землі, хоча більш детально зі зрозумілих причин автор описує ті з них, які здійснювалися на Поділля, і зокрема на Кам’янець. “Від *Ллова* (тобто Львова) і до Кам’янця, – пише він, – не було такої місцини чи поселення, щоб вони (татари) їх поминули. І захоплювали людей та худобу, що було – геть усе вимітали, забирали з краю все добро, і так аж до Луцька: Литовський край, і Волинський край, і Подільський

край – скільки могли загарбати – все (там) вимели, без числа і ліку” [Kamenic... 1896, 46], – читаємо ми запис від 12 жовтня 1575 р. А коли врахувати, що такі напади відбувалися також у 1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612, 1646 роках, а також їхній розмах, то цілком можна погодитися з думкою дослідників про те, що загальні втрати населення українських земель з кінця XV й до середини XVII століття становили близько 2 млн. 500 тис. осіб [Дзира 1971, 83]. Це жахаючі цифри, як за масштабністю насильницького масового вивезення української людності до Криму та згодом до Туреччини, так і щодо того, в який спосіб це насильство чинилося. Порівняти його можна хіба що з варварським захопленням і вивезенням чорношкірих рабів до Америки.

У боротьбі з татарськими нападами, як про це свідчить літопис, особливо уславився князь Костянтин Острозький. Проте налагодити організовану протидію кінним наскокам кримчаків заважала хронічна нестача коштів у королівській скарбниці. Що ж до посполитого рушення, яке формувалося з числа місцевої шляхти, то воно збиралося аж надто повільно, аби ефективно та вчасно протистояти мобільній татарській кінноті. І хоча основна відповідальність за безпеку населення покладалася на воєвод та старост, проте, як ми бачимо зі сповнених гіркоти промовистих описів вірменського хроніста, не завжди сановні урядовці ставилися сумлінно до своїх прямих обов’язків. Щоправда, були й винятки. Це стосується, зокрема, й згаданого літописцем барського старости Бернарда Претвича, який запровадив на Поділлі прикордонну службу та мав із татарами 70 битв і сутичок і всі виграв.

Постійні спустошливі набіги і нездатність шляхти й польських урядовців протистояти їм прискорили формування в Україні козацтва. Виконуючи важливу військову функцію з оборони південного порубіжжя та беручи участь у численних воєнних кампаніях нарівні з польсько-литовським військом, воно створювало водночас значні проблеми для панівних кіл Речі Посполитої, які відмовлялися урівняти козаків у правах зі шляхтою, а православних вірян – з католиками, тим самим підштовхуючи їх до стихійних кривавих повстань, про які також знаходимо свідчення в літописі. На його сторінках то тут, то там зринають імена таких відомих козацьких ватажків, як Дмитро Вишневецький, Іван Підкова, Северин Наливайко, Григорій Лобода, Максим Кривоніс, Богдан Хмельницький. Також бачимо з літопису, що козаки відігравали дедалі активнішу роль і в подіях за межами Речі Посполитої, втручаючись, зокрема, у внутрішні суперечки сусіднього з Кам’янцем Молдавського князівства, що перебувало у васальній залежності від турків. Своїми походами на землі, які вважалися ленниками Османської імперії, козаки також не раз спричинялися до загострення політичних відносин між Туреччиною та Річчю Посполитою, як, зокрема, про це свідчить запис від 1583 р. або 1591–2 рр., коли султан суворо застеріг польських послів, “щоб козаки не завдавали шкоди його країні, не руйнували її, бо коли вони знову вчинять так, він змінить милість на гнів і порушить мирний договір” [Kamenic... 1896, 57]. І, як довідуємося з літопису, високопоставленій польській делегації довелося докласти значних зусиль, аби досягти замирення з турецьким падишахом.

Однак для повнішого розуміння причин, які спонукали козаків до таких виправ, слід враховувати й ту обставину, що територія Молдавії, Волощини та сусіднього з ними Семигородського князівства стала на той час полем зіткнення не лише Туреччини та Польщі, а й двох могутніх політичних і військових потуг – Османської імперії та Священної Ліги на чолі з Папою Римським та імператором Священної Римської імперії Рудольфом II Габсбургом. Оскільки намагання очільників Священної Ліги залучити Річ Посполиту до антитурецької коаліції не увінчалися успіхом, то вони спрямували свій погляд на козаків. Відомо, що своє звернення до них направив Папа Римський Климент VIII, запрошуючи їх до війни з османцями на боці Священної Ліги [Плохий 1989, 60]. Для цього в нього були всі підстави: козаки

володіли досвідом успішних бойових дій супроти турецько-татарських сил та їхніх союзників, мали славу оборонців християнської віри, були добре знайомі з Молдавією та Волощиною. Достатньо сказати, що в останній третині XVI ст. понад 15 із 27 претендентів на молдавський престол зверталися до Війська Запорозького за підтримкою, усвідомлюючи його значний військовий потенціал навіть порівняно з таким грізним супротивником, як Османська імперія [Леп'явко 1999, 19]. І саме за погодженням з імператором Священної Римської імперії Рудольфом II Габсбургом [Леп'явко 1996, 102] були організовані описувані у вірменському літописі походи козаків на чолі з Г. Лободою та С. Наливайком з метою змінити баланс сил у регіоні на користь Священної Ліги. Про успішність їхніх дій свідчить і літописець, який у своєму записі за 1595 р. повідомляє, що козаки не лише розгромили військо турецького союзника господаря Волощини Агарона, а й примусили того перейти на свій бік і вони спільно “рушили на Туреччину, щоб воювати турків” [Kamenic... 1896, 59].

Існуючі турецькі, польські та австрійські полюси впливу провокували на суміжних з Україною територіях перманентні міжусобиці, створюючи у невдоволених молдавських та волоських бояр ілюзію легкого захоплення влади, заручившись попередньо підтримкою якоїсь зі сторін. Не оминали нагоди посісти хиткий престол в такий самий спосіб і всілякі іноземні моцарі, як у випадку з Деспотом Воде (1561–1563): “...Оголосився тут один на ймення Деспот, і нарік він себе господарем країни валахів, і був він сербом, тобто арнаутом, потім подався він до християнського імператора *Фернанда*, й імператор спорядив його сяким-таким військом... і послав його правити у Волощині...” [Kamenic... 1896, 19]. Прикметно, що до боротьби за вплив над Молдавією та Волощиною, як це ми бачимо з літопису, охоче долучалися і польські магнати, зокрема воєвода серадський Ольбрехт Ласький (1536–1605), що підтримав Деспота Воде. А вже 1595 р. за ухвалою Сейму велику військову експедицію в молдавські землі очолив коронний канцлер Ян Замойський (про що також повідомляє літописець), посадивши на господарський престол Єремію Могилу. Така польська політика викликала зрозуміле роздратування Туреччини, яка, у свою чергу, намагалася утвердити в Молдавії та Волощині своїх ставлеників. Все це вносило напругу у відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою, зняти яку покликані були посольські делегації, на кшталт описаної в літописі виправи барського старости Кульського [Kamenic... 1896, 62].

Ці та інші подібні записи дають підстави говорити про “Кам'янецьку хроніку” як про важливе джерело для дослідження перебігу тогочасних історичних подій та міждержавних відносин у значно ширшому ареалі, а не обмежуючись власне Поділлям, де цей літопис був створений. Хоча саме місце його написання – Кам'янець – зумовлює особливу тематичну та адресну зацікавленість автора подіями, що мали місце в сусідніх Молдавії та Волощині, характером оцінок вчинків їхніх безпосередніх учасників та згадуваних дійових осіб. А особливої цінності цьому джерелу надає та обставина, що коли автор навіть і не був свідком деяких описаних ним подій, то принаймні мав можливість спілкуватися в Кам'янці з їхніми очевидцями, надто молдавськими та волоськими вірменами, долями яких він так переймався.

Ясна річ, що для цієї публікації нами були підібрані лише найхарактерніші записи хроніки, які в тій чи іншій мірі проливають світло на просування інтересів Османської імперії в трикутнику Україна, Молдавія з Волощиною і Польща. З метою передати особливості літописного тексту, надто у своєрідному фонетичному відтворенні хроністом вірменськими літерами тих чи тих імен (*Акуст*, тобто Август, *Олекшантр*, *Алекшантр*, *Костантин* тощо), географічних назв (*Глов*, *Лов*, тобто Львів), місцевих слів на означення духовного чи владного ієрархічного стану (*войвода*, *кионз*, *пан*, *кназь* (князь), *войт*, *староста*), турецьких термінів (*хондикар*,

єлчі, тамгачі, чавуш, хайн, харахчі), суто вірменських слів на означення стану (*іш-хан, тер, авакерец, нвірак*) та вірменських імен, відмінних від усталеного написання (*Авак, а не Аваг, Гованес, а не Говганнес* тощо), вони виділяються курсивом, а також супроводжуються необхідними поясненнями.

ЛІТЕРАТУРА

Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів, 2012.

Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // *Український історико-географічний збірник.* Вип.1. Київ, 1971.

Крот В. А. Османська експансія в Південно-Східній Європі та зовнішня політика Польщі в останній чверті XV – на початку XVI ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. 07.00.02 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004.

Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

Леп’явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999.

Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев, 1989.

Kamenic. Taregirk hayoc Lehastani yev Rumenio havastchya havelvacovk. Venetik, 1896. Կամենիկ. Կարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռումենիոյ հավաստչեայ յաւելուածովք, Վենետիկ 1896. Кам’янець. Літописання вірмен Польщі та Румунії з достовірними додатками. Венеція, 1896.